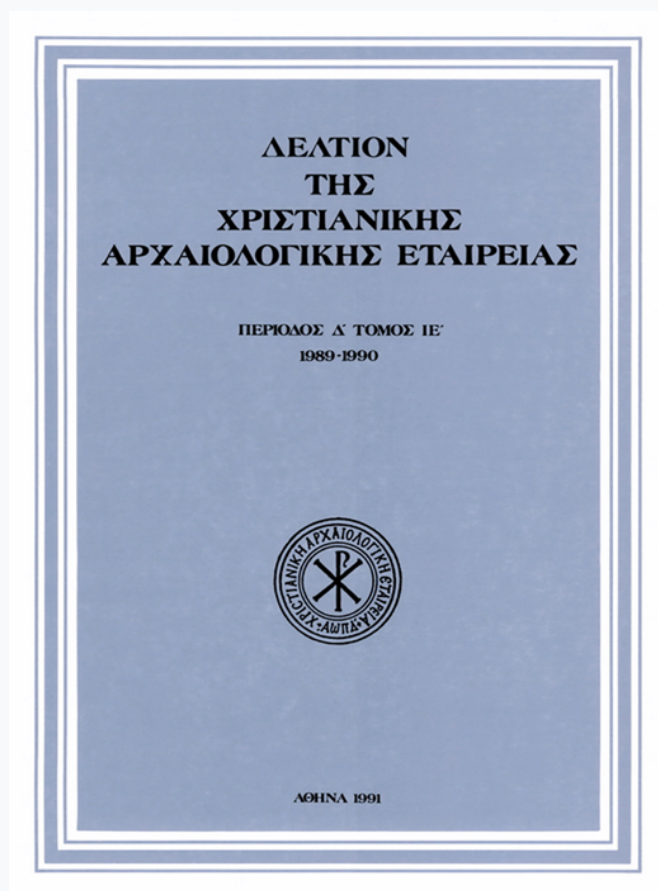

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1041](https://doi.org/10.12681/dchae.1041)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1991). Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 179–196. <https://doi.org/10.12681/dchae.1041>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη
Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 179-196

ΑΘΗΝΑ 1991

Ο ΣΠΗΛΑΙΩΔΗΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑΦΑ ΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ

Μέ βαθιά ευγνωμοσύνη στη μνήμη του θεολόγου
Ἀριστοτέλη Παπανικολάου

Στήν περιφέρεια της κοινότητας Χρύσαφα, πρίν νά φθάσουμε στό χωριό, δεξιά, ἀγροτικός δρόμος ὁδηγεῖ σ' ἕνα χείμαρρο. Ἀπό ἐκεῖ ἀνηφορική ἀτραπός σέ ἀπόσταση ὥρας καί περισσότερο φέρνει τά βήματα τοῦ ὁδοιπόρου στό σπήλαιο τοῦ "Αἰ-Γιάννη, ἐπισκευασμένο μέ δαπάνη τοῦ τοπικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου¹. Τό σπήλαιο διαμορφώνεται στήν πλαγιά κατωφέρειας καί, κάθετο πρός αὐτή, εἶναι μακρό καί στενό σάν διάδρομος (Εἰκ. 1). Τό στόμιό του κλείνει τοῖχος, στόν ὁποῖο ἀνοίγεται ἀπλή, ὀρθογώνια ἡ θύρα εἰσόδου καί πάνω ἀπό αὐτήν πολύ μικρή φωτιστική θυρίδα (Εἰκ. 3). Ἀλλά καί γενικότερα χτιστό εἶναι τό δυτικό μέρος τῆς σπηλαιώδους ἐκκλησίας, ἀφοῦ σέ μήκος 3.35 μ. ἀπό τήν εἴσοδο στεγάζεται ἀπό καμάρα, πού τό κλειδί τοῦ θόλου της βρίσκεται χαμηλότερα ἀπό τήν ὀροφή τοῦ ὑπόλοιπου σπηλαίου. Τό μεταξύ τους κενό ἀποφράσσει τοῖχος διατρυπώμενος ἀπό φωτιστική θυρίδα ὀρθογώνια, ἡ ὁποία ρίχνει λίγο, ἀμυδρό φῶς στό σκοτεινὸ χῶρο. Ἀνατολικότερα τῆς καμάρας τήν ὀροφή τοῦ σπηλαίου, ἐπικλινῇ πρός τό νοτιά, συνιστᾷ ὁ φυσικός βράχος, ἐνῶ ντυμένες μέ τοῖχο εἶναι οἱ μακρές πλευρές τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 1). Χτιστά εἶναι ἀκόμη τό τέμπλο², ἡ Ἀγία Τράπεζα, ἡ πρόθεση. Ἀπό τή χαμηλή ὀροφή τοῦ ἱεροῦ κρέμονται σταλακτίτες. Τό ἀνηφορικό πρός τά μέσα δάπεδο ἔχει τελευταία ἐπιστρωθεῖ μέ τσιμέντο. Στή βόρεια πλευρά τοῦ σπηλαίου, κοντά στό ἱερό, ἄνοιγμα ὁδηγεῖ σέ πτυχὴ τῆς σπηλιάς, διαμορφούμενη λίγο ψηλότερα (Εἰκ. 2), ἴσως τόπο διαμονῆς ἀσκητῆ.

Ἀμέσως πῶς κάτω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου ἑναπομένουν ἐρείπια τοῦ ἄστεγου τώρα, προφανῶς μονοκάμαρου ναῖσκου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1-2) μέ τά ὑπολείμματα τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου βυζαντινῶν χρόνων στόν ἀνατολικό τοῖχο καί στά συνεχόμενα τμήματα τῶν ἄλλων.

ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης διασώζει τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες δέν ἔχουν γίνει ἐργασίες συντήρησης. Πολλές εἶναι κατάμαυρες ἀπό τήν καπνία. Ξεχωρίζουν δύο στρώμα-

τα, ἀναγόμενα στή βυζαντινὴ ἐποχή, κι ἕνα στά πολύ νεότερα χρόνια. Ἀπό τό ἀρχαιότερο φαίνεται μόνο μιὰ μορφή ἀσκητῆ ἐκεῖ πού τό δεύτερο κονίαμα τῆς γερτῆς ὀροφῆς ἔχει καταπέσει στόν κυρίως ναό, μπροστά στό τέμπλο κατὰ τό νοτιά. Ἡ μεγάλη ὁμως πλειονότης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀνήκει στό δεύτερο στρώμα, μέ ἐπιφύλαξη γιά ὅσες βρίσκονται στό ἱερό, πού εἶναι πολύ μαυρισμένες καί ἐξίτηλες. Πάνω ἀπό τήν Ἀγία Τράπεζα ζωγραφίζονταν, φαίνεται, ἡ Βλαχερνίτισσα. Διακρίνεται μέσα σέ κεραμιδὴ δίσκο ὁ Ἑμμανουήλ. Ἀριστερά ἅγιος καί δύο ἄλλοι στό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπό τήν πρόθεση, πολύ δυσδιάκριτοι.

Στή δυτικὴ πλευρά τοῦ τέμπλου, ἀριστερά ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί στό νότιο τμήμα ἡ Παναγία, πολύ ἐξίτηλη. Πάνω ἀπό τόν ἄγγελο ὑπῆρχεν ἡ πεντάστιχη κτιτορικὴ ἐπιγραφή σέ λευκὸ βάθος, μελανογράμματη, διαστ. 0.48x0.16 μ., ἀπό τήν ὁποία διαβάζονται συμπληρούμενες λίγες λέξεις:

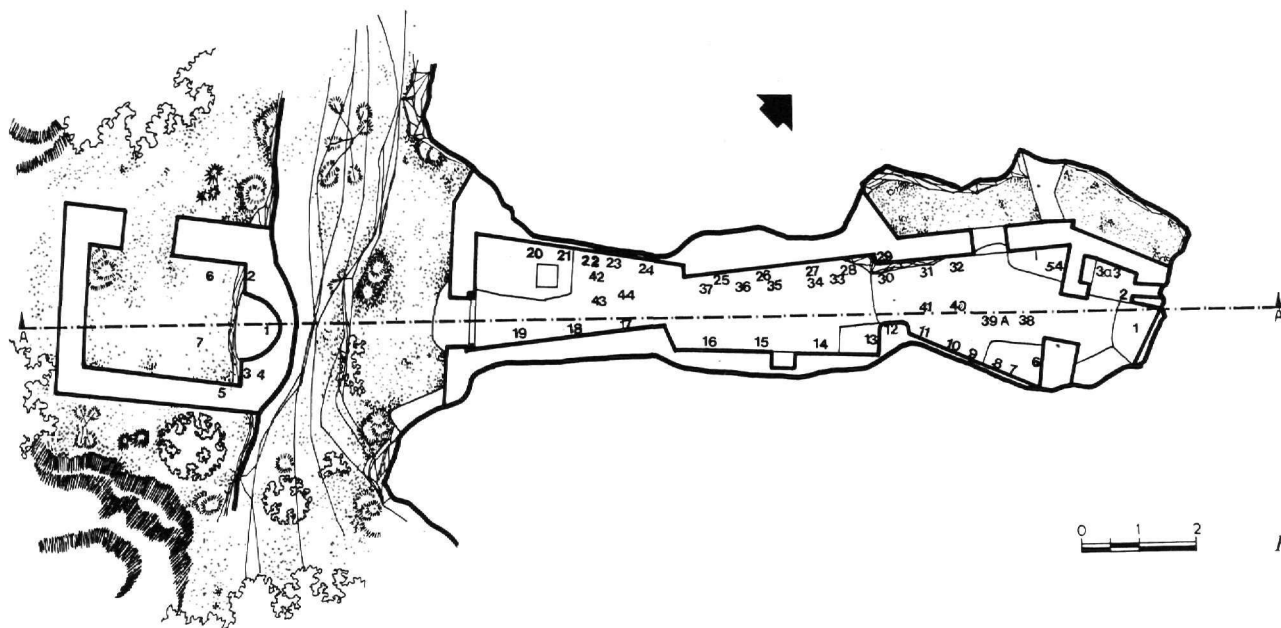
+ *Αν[ηγέρθη ἐκ βάθρων καί] ανιστορι[θη]*

..... *να]δς τ(οῦ) Προ[οδρόμου Ἰ]ακοβου ιερομο[νά-
χου].*

Στό τέλος ἡ χρονολογία *ϚΨ--*. Ἄν πράγματι τό δεύτερο γράμμα εἶναι ψί, τότε ἡ ἐπιγραφή πρέπει νά γράφηκε μᾶλλον τό 13ο αἰ., μεταξύ τοῦ 6700 καί 6799 ἀπό κτίσεως κόσμου, δηλαδή μεταξύ τοῦ 1191/2 καί 1290/1 μ.Χ. Γιά τόν ἀκριβέστερο προσδιορισμό τοῦ χρόνου τῆς ιστόρησης ἐλπίζω νά βοηθήσει καί ἡ ἐξέταση τοῦ ὕφους τῶν τοιχογραφιῶν. Ἡ ἐπιγραφή μοιάζει ν' ἀνήκει στό δεύτερο (νεότερο) στρώμα τοιχογραφιῶν, ἀφοῦ μάλιστα τό ἀριστερό, τό βορινό τμήμα τοῦ τέμπλου, ὅπου ἡ ἐπιγραφή, φαίνεται ἀδιάσπαστα κολλημένο ἐπάνω στό ζωγραφισμένο βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

1. Γιά τό μνημεῖο βλ. πολύ λίγα Ν. Β. Δρανδάκης, Σπηλαιῶδεις ναοὶ Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων, Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 216.

2. Ἄς σημειωθεῖ πῶς τό ἀριστερό (βορινό) τμήμα τοῦ τέμπλου φαίνεται κολλημένο πάνω στό ζωγραφισμένο τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα στό νότιο τμήμα σάν νά προσκολλᾶται πάνω στό τέμπλο ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ.

ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

A. "Άγιος του α' στρώματος

1. Βλαχερνίτισσα (:).
- 2, 3, 3a. "Άγιοι δυσδιάκριτοι.
4. "Άγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
5. "Επιγραφή.
6. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ (ἐξίτηλη).
7. "Άγιος Κοσμάς.
8. "Άγια Θεοδότη.
9. "Άγιος Δαμιανός.
10. "Άγιος Ζωσιμάς.
11. "Όσια Μαρία ἡ Αἰγυπτία.
12. "Εφραίμ ὁ Σύρος.

13. Πρόδρομος.

14. "Άγια "Ελισάβετ.
15. "Άγιος Γεώργιος.
16. "Άγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.
17. "Άγιος Νικόλαος.
18. "Άγιος "Ανδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός».
19. Προφήτης "Ηλίας.
20. "Άγια μέ στέμμα (Αἰκατερίνη).
21. "Άγια Μαρίνα.
22. "Άγια μέ στέμμα.
23. "Άγιος "Ιωακείμ.
24. "Άγια "Αννα.
25. "Άγια αδιάγνωστη.

26. "Άρχων Μιχαήλ.

27. Παναγία "Ελεούσα.
28. Σωτήρ.
29. Προφήτης Ζαχαρίας.
30. Στυλῖτης Συμεών.
31. Νίκων ὁ Μετανοεῖτε.
32. Στρατιωτικός ἅγιος.
- 33-37. Στηθάρια πέντε ἁγίων.
38. "Άγιος Εὐθύμιος.
39. "Άγιος Προκόπιος.
40. Γενέθλια "Ηρώδου.
41. "Αποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.
42. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

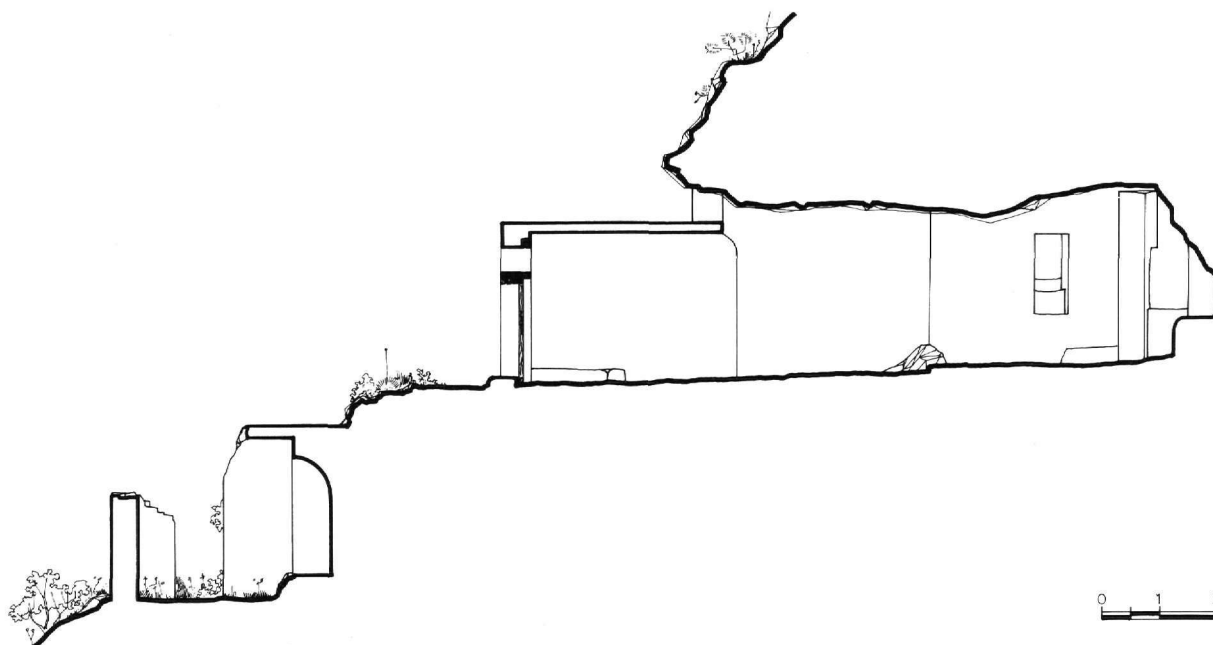
43. "Υπαπαντή.

44. "Εγερσις (Λαζάρου).

I. "Άγιος τοῦ νεότερου στρώματος.

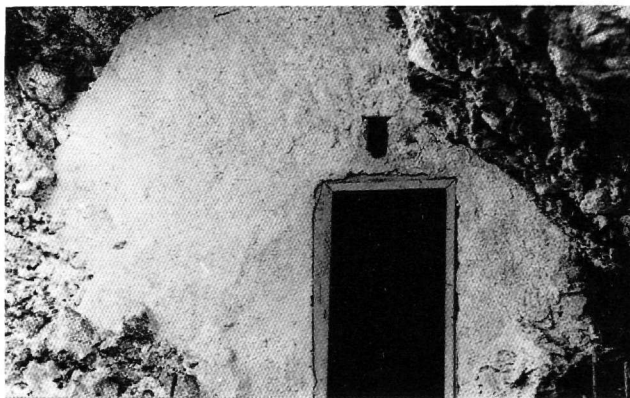
Ναῖσκος Ἀγίου Δημητρίου

1. Πλατυτέρα.
2. "Άγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
3. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ.
4. "Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος.
5. "Όσιος Νίκων.
6. Λείψανα Καθόδου εἰς τὸν "Αἶθρ.
7. Λείψανα σύνθεσις.

3

Είκ. 1. Σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα. Κάτοψη και διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν.

Είκ. 2. Τομή κατά μήκος

Είκ. 3. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Προδρόμου.

Στίς πλευρές τοῦ ἀσκητηρίου χαμηλά ὀλόσωμοι ἅγιοι. Ἐν ἀρχίσουμε ἀπό τό νότιο τοῖχο, ἀνατολικά οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμάς καί Δαμιανός πλαισιώνουν τή μητέρα των ἁγία Θεοδότη. Στή συνέχεια ἡ Μετάληψη ἀπό τό Ζωσιμᾶ τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, Ἐφραίμ ὁ Σύρος, ὁ Πρόδρομος, ἡ μητέρα τοῦ ἁγία Ἐλισάβετ, οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Δυτικότερα στόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἔνθρονος ὁ ἅγιος Νικόλαος, ἔπειτα ὁ «Ἀνδρέας ὁ διά Χριστόν σαλός» (ἔχει γραφεῖ *Σαλόμ*)³ καί ὁ προφήτης Ἡλίας.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ σπηλαίου, ἂν ξεκινήσουμε τώρα ἀπό τή δύση, σώζεται ἁγία μέ στέμμα, ἴσως ἡ *Ε[κατερίνη]*, ἡ ἁγία Μαρίνα χτυπώντας μέ σφυρί διάβολο φτερωτό, ὄρθιο, ἄλυσοδεμένο, ἄλλη ἐστεμμένη ἁγία, ὁ ἅγιος Ἰωακείμ, πλάι τοῦ προφανῶς ἡ ἁγία Ἄννα πού κρατοῦσε τή μικρή Παναγία. Μετά τόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἁγία, ὁ ἄρχων Μιχαήλ, Παναγία τύπου Κυριώτισσας μέ τήν ἐπιγραφή ἡ *Ἐλεοῦσα*, πλάι τῆς ὁ Χριστός μετωπικός. Ψηλότερα ἀπό τίς δύο τελευταῖες μορφές στηθάρια τριῶν ἁγίων καί ἴσως δυτικότερα ἄλλων δύο. Δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τήν πεντάδα τῶν μαρτύρων Εὐστράτιο, Αὐξέντιο, Εὐγένιο, Μαρδάριο καί Ὁρέστη. Πλάι στό Σωτήρα κόσμημα, ὁ ἅγιος Ζαχαρίας, ὁ στυλῖτης Συμεών, Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, στρατιωτικός ἅγιος.

Στήν ἐπικλινή ὀροφή, μπροστά στό ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμά, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος. Δυτικότερα, πλάι στόν ἅγιο τοῦ πρώτου στρώματος, ὁ ἅγιος Προκόπιος καί στή συνέχεια δύο συνθέσεις, τό Γενέθλιον τοῦ Ἡρώδου καί ἡ Ἀποτομή, πολύ μαυρισμένη.

Ἐν τώρα στραφοῦμε πρὸς τό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπό

τήν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ, ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί ἀπέναντι, δεξιά στόν εἰσερχόμενο, ἡ Ὑπαπαντή. Πλάι τῆς, πύο μέσα, ἐπάνω στήν ὀροφή, παράσταση μνημειώδης, μαυρισμένη καί ἐξίτηλη, πού πρέπει, κατά τή σωζόμενη ἐπιγραφή: *Ἡ Ἐγερσι*, νά εἰκόνιζε τήν Ἐγερση τοῦ Λαζάρου. Τή θέση τῶν τοιχογραφιῶν βλέπομε στήν Είκ. 1.

Στό ναό ὑπῆρχε καί τρίτο, ὅπως σημειώθηκε, ἀκόμη νεότερο στῶμα τοιχογραφιῶν, ἀντιπροσωπευόμενο ἀπό κακότεχνο ἔνθρονο ἅγιο, ζωγραφισμένο ἀνατολικότερα, πλάι στό ἄνοιγμα εἰσόδου πρὸς τή διαμορφωμένη ψηλότερα πτυχὴ τοῦ σπηλαίου.

Ὁ Εὐαγγελισμός εἰκονίζεται ἀσυνήθιστα στό τέμπλο, προφανῶς γιατί δέν ὑπῆρχε χῶρος στόν ἀνατολικό τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας, ὅπου ἡ καθιερωμένη τοῦ θέσης. Ἐκτός τῶν παραστάσεων τῶν σχετικῶν μέ τόν ἅγιο, στόν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, οἱ σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ζωγραφισμένες ὅπως συνηθίζοταν, πάνω ἀπό τοὺς μοναχικούς ἁγίους, εἶναι μόνο τέσσερις.

Ἀπό τά πορτραῖτα ὑπερέχουν ἀριθμητικά οἱ μορφές τῶν ἁγίων ἀσκητῶν, πράγμα φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιά διάκοσμο ἀσκητηρίου. Δέν λείπουν ὅμως καί οἱ στρατιωτικοί ἅγιοι, πολύ ἀγαπητοὶ στοὺς δύσκολους ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, καί οἱ ἁγίες. Ἐντύπωση προξενεῖ πὺς μόνο ὁ ἅγιος Νικόλαος —οὔτε ὁ Χριστός οὔτε ἡ Παναγία— εἰκονίζεται ἔνθρονος. Μερικῶν ἁγίων οἱ στολές εἶναι κατάκοσμες.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρῶτο στῶμα

Ὁ ὁρατός ἅγιος ἔχει μακρότατο, στενό, τεφρόλευκο γένι καί φορεῖ κίτρινο χιτῶνα καί καφεκόκκινο μανδύα μέ μαῦρες πλατιές, γραμμικὲς σκιές, ἀδέξια τραβηγμένες. Μέ κίτρινες, ἐλαφρὰ καμπύλες, ἐνάλληλες γραμμὲς δηλώνονται τὰ περικάρπια. Θυμίζουν τόν τρόπο ἀπόδοσής των στόν «Ἅγιο Πέτρο» Γαρδενίτσας, ἔργο, ὅπως νομίζω, τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.⁴ Ἡ μορφὴ τῆς γενειάδας⁵ ὁδηγεῖ στή σκέψη πὺς ὁ εἰκονιζόμενος ὁσιος εἶναι ὁ Εὐθύμιος, ἀφοῦ μάλιστα πλάι τοῦ, στό νεότερο στῶμα, ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ ἴδιος ἅγιος.

3. Ἡ μνήμη τοῦ τελεῖται στίς 28 Μαΐου, βλ. Σωφρονίου Εὐ-στρατιάδου, μητροπολ. πρ. Λεοντοπόλεως, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, χ.χρ., σ. 39.

4. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἀγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, Φίλια Ἐπὶ εἰς Γεώργιον Μυλωνᾶν, Δ', 1990, σ. 134.

5. Βλ. π.χ. τόν ἅγιο Εὐθύμιο στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Ντούλα Μουρίκη, Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Β', Ἀθήνα 1985, εἰκ. 79.

4

5

6

7

Δεύτερο στρώμα

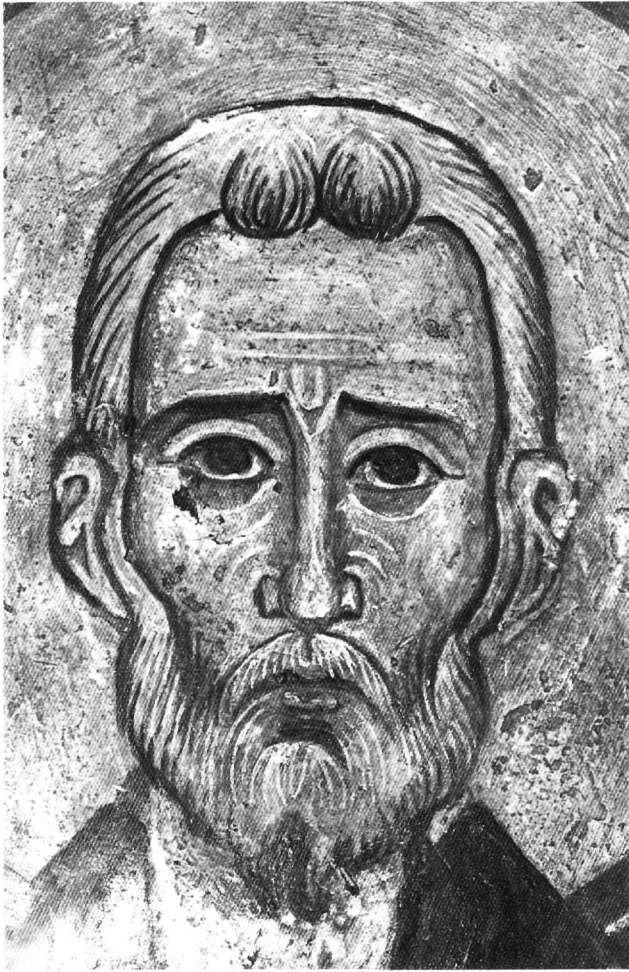
Ὁ Ἅγιος Κωσμάς (Εἰκ. 5), νέος, ἀγένειος, χωρίς μουστάκι «ὥς μὴ τὴν κόμμωσιν ἔχων», μέ στρογγυλό πρόσωπο, μέ λεπτά κανελιά περιγράμματα καί χαρακτηριστικά. Μέ τό δεξιό χέρι κρατεῖ λοξή μπροστά στό στήθος λευκή λαβίδα (;). Στόν καφεκόκκινο μανδύα του τά φῶτα πλατιές, παράλληλες, λευκωπές γραμμές. Στό μέσο τῶν υἱῶν της ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) μέ κυανό χιτῶνα καί κεραμιδί μαφόρι, στρογγυλοπρόσωπη, κρατώντας λευκό, λεπτό σταυρό μέ τό δεξιό. Μπροστά, πάνω στό χιτῶνα, κρέμεται κάτι σάν ἀνάλαβος λευκοῦ χρώματος μέ κεραμιδιές σκιές, διάλιθο στίς παρυφές.

Δεξιά ὁ ἅγιος Δαμιανός μέ μαλλιά σάν τοῦ Κοσμᾶ κατὰ τό σχῆμα, σέ χρῶμα κανελί καί κίτρινο. Ὁ χιτῶνας, ἀνοικτοῦ τριανταφυλλί χρώματος (ὅπως τά σποράκια τοῦ ροδιοῦ), μέ κίτρινη κατάκοσμη τραχηλιά πού καλύπτει τοὺς ὤμους. Τὴν παρυφή της διακοσμεῖ σειρά μικρῶν ἐφαπτόμενων κύκλων. Ἡ δεξιά

χειρίδα εἶναι πλατιά μέ κίτρινο, κατάκοσμο περικάρπιο. Ὁ μανδύας, ὁ ὁποῖος μοιάζει μέ φαιλόνη, καστανός μέ φῶτα σέ χρῶμα τεφρολαδί σκεπάζει τόν ἀριστερό βραχίονα καί τό μισό δεξιό ὦμο. Καί στό Δαμιανό, ὅπως καί στόν Κοσμᾶ, κάτω ἀπό τό «φαιλόνη», στό μέσο τοῦ χιτῶνα κρέμεται λευκωπὴ ταινία. Οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ἔχουν ὑψηλά μέτωπα, μικρὸ στόμα καί κατεστραμμένα τά μάτια.

Ὁ ἅγιος Ζωσιμᾶς, πού τό ἐνδύμα του εἶναι καφεκόκκινο, κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι ποτήριο κίτρινο, κοσμούμενο μέ ἐλικοειδῆ βλαστό, καί μέ τό ἄλλο λευκή λαβίδα (Εἰκ. 6). Τό τρίχωμά του κι αὐτό καφεκόκκινο μέ τεφροκύανα, πλατιά, γραμμικά φῶτα, ἀνάμεσα σέ λεπτές γραμμές λευκότερες. Στενὸ τό πρόσωπο⁶, πλατὺ ἐπάνω, σφηνόσχημο τό γένι πού διαμορφώνει κύκλο στό πηγούνι. Ἡ Αἴγυπτι (Εἰκ. 7) εἰκονίζεται κατ' ἀριστερό κρόταφο. Τό μέτωπό της πολὺ χαμηλό, τό μάγουλο πλατὺ, ὠχρὸ μέ πολλές κανελιές, πλατιές ρυτίδες, ἡ μύτη χοντρή, γρυπή, τό στόμα ἀνοικτό μέ ἀραιὰ λευκὰ δόντια, τά μαλλιά τεφρά, ὁ λαιμός μα-

8

9

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας της 'Αγίας Θεοδότης.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του αγίου Κοσμά.

Εικ. 6-7. 'Η μετάδοση της Θείας Μεταλήψεως στην όσια Μαρία την Αίγυπτία.

Εικ. 8. 'Η κεφαλή του όσιου 'Εφραίμ του Σύρου.

Εικ. 9. 'Η κεφαλή του Προδρόμου.

κρύς, τά γυμνά μέρη του σώματος κίτρινα μέ μακριές κανελιές τρίχες, τό ράκος πού φορεῖ κεραμιδί μέ κίτρινα γραμμικά φῶτα. Πάνω ἀπό τό κεφάλι της ἐπιγραφή: 'Η όσια Μαρία. Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι μικροί, περιβαλλόμενοι ἀπό πλατιά, κανελιά γραμμή. Τό πρόσωπο τῆς ἀγίας εἶναι ὁμολογημένα ἀποκρουστικῆς ἀσχήμιας, ρυτιδωμένο κατὰ τρόπο ἀνακαλοῦντα στή μνήμη παραστάσεις τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., στίς ὁποῖες μέ γραμμές περιγράφονται οἱ προεξοχές τῶν παρειῶν τοῦ προσώπου. Τό ἴδιο ὁμως παρατηρεῖται σέ μορφές καί τῆς γειτονικῆς Χρυσαφίτισσας (1290)⁷.

Στήν ἀνατολική στενή πλευρά παραστάδας (βλ. Εἰκ. 1) πού διαμορφώνεται στή νότια πλευρά τοῦ σπηλαίου, πάνω σε λευκό βάθος, διακοσμητικὴ ταινία ἀπό γωνίες μέ κλαδίσκους μελανές, ἐναλλασσόμενες μέ κόκκινες. Στήν παραστάδα 'Ο 'Οσῖος Π(ατ)ήρ ἡμῶν 'Εφρὲμ ὁ Σίρος (Εἰκ. 8), εὐγενικὴ μορφή μέ γένι κοντό⁸, μαλλιά κοντά σέ βάθος τεφρόλευκο πρὸς τό σταρόχρωμο, μέ γραμμές λευκές καί σκιές καστανές, μέ δυό στρογγυ-

6. Τώρα κατεστραμμένο. Τό ἀσκητήριο εἶχα παλιότερα ἐπισκεφθεῖ τό 1955 καί τό 1959, ὡς ἐπιμελητὴς Μυστρά. 'Η 'Επιμελητεία τότε οὔτε διέθετε συνεργεῖο συντηρητῶν οὔτε ἦταν ἐφικτό νά ἐπιτύχει ἀπό τὴν Κεντρικὴ 'Υπηρεσία 'Αναστήλωσης τοῦ 'Υπουργείου ἀποστολὴ συντηρητῶν. 'Όταν τελευταῖα, τό 1988, ἐπισκέφθηκα τό μνημεῖο, διαπίστῳσα πὼς ἡ φθορά ἔχει προχωρήσει καί, ἐπὶ πλέον, οἱ τοιχογραφίες ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ πολλὴ μουντζούρα, ὥστε ἀρκετές δέν διακρίνονται. Γι' αὐτό καί οἱ περιγραφές τῶν, βασιζόμενες στίς παλιές μου σημειώσεις, εἶναι πιὸ ἐκτενεῖς ἀπὸ ὅ,τι θά ἤθελα. 'Ας σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ στενότητα τοῦ χώρου δέν μοῦ εἶχαν ἐπιτρέψει νά φωτογραφίσω ὁλόσωμους τοὺς ἀγίους.

7. 'Όπως π.χ. στὸν 'Αγιο Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, 'Αθῆναι 1983, πίν. Δ', εἰκ. 39. Βλ. ὁ.π. καί στὸν ἅγιο τῆς εἰκ. 38.

8. Διαφέρει ἡ περιγραφή τοῦ 'Εφραίμ στή μεταγενέστερη 'Ερμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς γέροντος σπανοῦ μέ λίγα γένια, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, 'Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, 'Εν Πετροπόλει 1909, σ. 164. Καί στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου (Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), II. Tavole, Torino 1907, μικρογραφία τῆς σ. 354, 28 'Ιανουαρίου, παριστάνουσα τὴν Κοίμησιν τοῦ όσιου) ὁ 'Εφραίμ εἰκονίζεται λευκός πρεσβύτες, ἀκάλυπτος τὴν κεφαλὴ, μέ κοντά μαλλιά καί βραχὺ γένι σάν μούσι.

Εἰκ. 10. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη.

Εἰκ. 11. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου.

λους καστανούς θυσάνους πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ πρόσωπο ὠχρό καὶ οἱ σκιές του καστανές —ἀριστερὰ τῆς μύτης ἡ σκιά ἐρυθρωπὴ— τὰ συμπίεσμένα πάνω καὶ κάτω μάτια καστανέρυθρα, τὰ μάγουλα ἰσχνά, τὰ χεῖλη κόκκινα. Γύρω στὸ λαιμὸ συνεπτυγμένη βαθυκύανη, ὑπότεφρη καλύπτρα, καφεκόκκινος ὁ μανδύας, κίτρινος ὁ χιτῶνας, βαθύχρωμος ὁ ἀνάλαβος. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ λεπτὸ, λευκὸ σταυρό. Τὰ φῶτα, ὠχρόλευκες γραμμὲς πού πλαισιώνουν τὰ πτερύγια τῆς μύτης, τὰ συναντᾶμε σὲ πρόσωπα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)⁹ καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου κοντὰ στὴ Γέφυρα τῆς Ἄρτας (β' μισό 13ου αἰ.)¹⁰.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς παραστάδας μετωπικός ὁ Πρόδρομος (Εἰκ. 9) μὲ φωτοστέφανο πού ἐκοσμεῖτο μὲ ἔξεργο, πιθανῶς ἐλικοειδὴ βλαστό. Ὡχρα ἡ ἐπιδερμίδα, ὠχρόλευκες γραμμὲς τὰ φῶτα, κανελί, κοκκινωπὸ τὸ τρίχωμα, ἐπίμηκες τὸ πρόσωπο. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πολὺ μαυρισμένη ἀπὸ τὴν καπνία τῶν κεριῶν, καθὼς καὶ ἡ παράπλευρη μορφή, στὸ νότιο τοῖχο, τῆς μητέρας προφανῶς τοῦ Βαπτιστῆ ἁγίας Ἑλισάβετ μὲ τὸ βαθύχρωμο μαφόρι. Ἡ θέση πού εἶναι ζωγραφισμέ-

νος ὁ Πρόδρομος δείχνει πὼς ἐπεῖχε θέση λατρευτικῆς εἰκόνας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ φωτοστέφανός του ἦταν πιὸ φροντισμένος¹¹. Πάντως φωτοστέφανοι μὲ ἔξεργο ἢ ἐμπέστο διάκοσμο ἔχουν ἐπισημανθεῖ κοντὰ στὸ 1300 σὲ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στοὺς Ταξιάρχες τῆς Σαϊδῶνας καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο τῆς Μεγάλης Καστάνιας¹².

Ταινία σὲ κεραμιδί χρῶμα χωρίζει τὴν ἁγία Ἑλισάβετ ἀπὸ τὸν ἅγιο Γεώργιο, νέο, ἀγένειο, μὲ στέφος, στρογγυλοπρόσωπο μὲ κατσαρά μαλλιά σὲ κανελί βάθος πού δηλώνονται μὲ κύκλους σὲ τεφρολαδί χρῶμα. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἐξίτηλο. Ὁ ἅγιος κρατεῖ τὸ ἀκόντιο λοξό, μπροστὰ στὸ δεξιὸ ὄμο.

Πλαί του, χωρὶς διαχωριστικὴ ταινία σώζεται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης (Εἰκ. 10). Φαίνεται πὼς σὲ κάθε διάχωρο πλαισιωμένο ἀπὸ διαχωριστικὲς ταινίες εἰκονίζονταν δύο ἅγιοι. Ὁ Θεόδωρος φορεῖ κι ἐκεῖνος ὁμοιο στέφος ἀπὸ μιὰ σειρά λευκῶν λίθων, οἱ ὅποιοι διαμορφώνουν στὸ μέσο τῆς σειρᾶς ἀκτινωτὸ ἡμικύκλιο. Τὸ γένι εἶναι ἀρκετὰ μακρό, κατσαρό μὲ δύο ἄκρες σὲ χρῶμα κανελί, με φῶτα τεφρά. Τὸ μουστάκι εἶναι στενὸ, μακρό, κατευθυνόμενο πρὸς τὰ κάτω. Μὲ

τό δεξιό χέρι κρατεί ὀρθοῖ ἀκόντιο, ἔξω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος. Ὁ χιτῶνας εἶναι σέ χρῶμα κερασί μέ κίτρινα περικάρπια, ὁ μανδύας βαθύτεφρος, πορπούμενος κάτω ἀπὸ τὸ λαιμὸ λοξὰ πρὸς τὸ δεξιὸ ὦμο. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ τὴν ἄκρα τοῦ μανδύα πού ξεπροβάλλει ἀπὸ τῆ δεξιᾶ λαγόνα. Τὸ τμήμα τὸ κάτω ἀπὸ τὸ χέρι, σχηματοποιημένο, μοιάζει μέ σακίδιο. Ὁ θώρακας διαγράφει κάτω εὐθεία γραμμὴ ὀριζόμενος ἀπὸ σειρὰ μαργαριταριῶν. Οἱ ὁμοιόχρωμες πρὸς τὸ χιτῶνα κάλτσες εἶναι κατάκοσμες μέ κίτρινους σταυρούς ἢ ἀριστερή καὶ ἡ ἄλλη μέ βλαστούς, πού θυμίζουν κοσμήματα ἐνδυμάτων τῆς Χρυσαιφίτισσας (1290). Ὁ ἅγιος ἀξιοπρόσεκτη ἢ διαφορὰ τοῦ διακόσμου στίς κάλτσες τῶν δύο ποδιῶν, ἡ ὁποία προδίδει ἀγάπη πρὸς τὰ στολίδια λαϊκοῦ τεχνίτη. Διαχωριστικὴ ταινία χωρίζει τὸν ἅγιο Θεόδωρο ἀπὸ ἄλλον, ἐξίτηλο στρατιωτικὸ ἅγιο, ὁ ὁποῖος κρατεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ ἀκόντιο.

Δυτικότερα στὸν καμαροσκέπαστο χώρο οἱ ἅγιοι Νικόλαος (ἀπὸ τὰ ἀριστερά), Ὁ Ἄνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλὸς» καὶ ὁ προφήτης Ὁ Ἡλίας.

Τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ ἁγίου Νικολάου (Εἰκ. 11) ἀποδίδει ὠχρα, τὰ φῶτα τῆς ὠχρόλευκες γραμμές, τὰ περιγράμματα, τίς σκιές, τὰ χαρακτηριστικὰ κόκκινο πρὸς κανελί, τὸ τρίχωμα τεφρόλευκο μέ πολύ λεπτές λευκές γραμμές. Ὁ ἅγιος φορεῖ φαιλόνη κεραμιδὴ πρὸς κερασί, στιχάρι κυανότεφρο, κιτρινωπὸ μέ λευκές ἀκτινωτές γραμμές ὡς φῶτα, πού ξεκινοῦν ἀπὸ πλατιά ἐπιφάνεια κατὰ τὸ δεξιὸ γόνατο· μπροστὰ στὸ ἀριστερό πόδι τὰ φῶτα διαμορφώνουν ἐνάλληλες γωνίες. Τὸ κίτρινο ἐπιγονάτιο, ρομβόσχημο μέ ἐλαφρά καμπύλες πλευρές, στολίζει δικτυωτὸ πλέγμα μέ σταυρούς. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο· στίς σελίδες του πολὺ ἀνορθόγραφος ὁ μακαρισμός (Ματθ. 5.3): *Μακαριῖ πτωχὴ το πνευματι οτι αὐτὸν εστην η βασιλῖα η τῶν ου(ρανῶν)*. Τὸ μαξιλάρι τοῦ θρόνου εἶναι κεραμιδί μέ κίτρινα, κωνικά κατάκοσμα ἄκρα. Τὸ ἐρεισίνωτο ἔχει πλαῖσιο κίτρινο διάλιθο, πού συγκρατεῖ λευκὸ ὕφασμα μέ μελανὰ στολίδια.

Ὁ ἅγιος Ὁ Ἄνδρέας (Εἰκ. 12), αὐστηρά γεωμετρικὴ μορφή, εὐλογεῖ μέ τὸ ἓνα χέρι καὶ με τὸ ἄλλο κρατεῖ εὐαγγέλιο¹³. Δεξιὰ τῆς μύτης ἡ σκιά ἔχει χρῶμα λαδί καὶ ἀριστερά ἐρυθρῶπο. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι κανελιά. Ἀρκετές φορές πάνω στὸ κανελί φαίνεται γραμμὴ καστανή. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν, ὅπως καὶ στοὺς ἁγίους Ὁ Ἐφραίμ καὶ Ὁ Ἡλίας, ἔχουν ἐξωτερικὰ καστανὸ κύκλο, μέσα εἶναι κανελοκόκκινες μέ ἱριδα καστανή. Τὸ τρίχωμα τοῦ ἁγίου Ὁ Ἄνδρέας λευκότεφρο, ὑποκύανο, ἀποδίδεται ἐπίπεδο. Ὁ λαιμός, ὅπως στὸν Ὁ Ἐφραίμ καὶ στὸν Ὁ Ἡλίας, ἔχει χρῶμα κεραμιδί ἢ κεραμιδί ὑπόχρο κάτω ἀπὸ τὸ γένι. Ὁ κεραμιδὴς χιτῶνας τοῦ Ὁ Ἄνδρέα ἔχει σκιές βαθύ-

Εἰκ. 12. Ὁ ἅγιος Ὁ Ἄνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλὸς».

τερου χρώματος πρὸς τὸ καφέ καὶ φῶτα κίτρινες ἐπιφάνειες. Τὸ ἱμάτιο εἶναι καστανὸ μέ σκιές μελανές καὶ φῶτα λαδιά. Ἡ συμμετρία πού κυριαρχεῖ στὸ πρόσωπο Ὁ Ἄνδρέα τοῦ σαλοῦ θυμίζει τὸν προφήτη Ζαχαρία στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Λάγιας¹⁴ (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Καὶ στή Λάγια τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων εἶναι ἐνιαῖο.

9. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΒ' (1984), σ. 222, εἰκ. 24, 26.

10. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, πίν. 397 β (ιεράρχης).

11. Ἡ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σέ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες τῆς Κύπρου καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Β': Μεσαιωνικὸν τμήμα, Λευκωσία 1986, σ. 557, παρατηρεῖ πὺς οἱ διακοσμημένοι φωτοστέφανοι χρησιμοποιοῦνται σέ παραστάσεις πού συχνὰ ἐπέχουν θέση λατρευτικῶν εἰκόνων.

12. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ἅγιος Ὁ Ἄνδρέας εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, πίν. 166α καὶ 155β. Βλ. καὶ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, δ.π., σ. 6.

13. Ὁ Ἄνδρέας «ὁ διὰ Χριστὸν σαλὸς» (= ἀνόητος, ἡλίθιος) δέν ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς.

14. Ἑρευνα στή Μάνην, ΠΑΕ 1978, πίν. 116β.

Ὁ προφήτης Ἡλίας (Εἰκ. 13) χωρίζεται ἀπό τούς δύο προηγούμενους, πού δέν ἔχουν μεταξύ τους τήν κεραμιδιά ταινία. Ὁ ἅγιος εὐλογώντας κρατεῖ μέ τό ἄλλο χέρι εἰλητό. Τό πρόσωπό του, ὅπως καί στούς δύο πρό αὐτοῦ, μονότονη ὥχρα, μέ φῶτα πλατιές λευκές γραμμές, τό τρίχωμα λευκό πρός τό σταρένιο. Καί στούς δύο, Ἀνδρέα καί Ἡλία, εἶναι χαρακτηριστικά τά διαφορετικά στόν καθένα σχήματα πού διαμορφώνουν στά μαλλιά των οἱ δέσμες τῶν λεπτῶν λευκῶν τριχῶν. Τά ἐνδύματα τοῦ Ἡλίου σέ τόνους κεραμιδί μέ καφέ σκιές καί πλατιά λαδιά φῶτα. Ἡ μηλωτή, ἐσωτερικά τεφρή μέ λευκές τρίχες, δένεται σέ κόμπο μπροστά στό στήθος. Οἱ μακροί πλόκαμοι τῆς κόμης τοῦ προφήτη Ἡλία πέφτουν ἐπάνω στούς ὤμους, ὅπως οἱ πλόκαμοι τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας¹⁵. Στή Χρύσαφα πάντως προξενεῖ ἐντύπωση ὁ ἔντονα δισδιάστατος καί διακοσμητικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀποδίδονται τά μαλλιά καί στούς δύο τελευταίους ἁγίους.

Στό δυτικό ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σπηλαίου θά ἦταν ζωγραφισμένες δύο μορφές. Διασώζονται ἴχνη των.

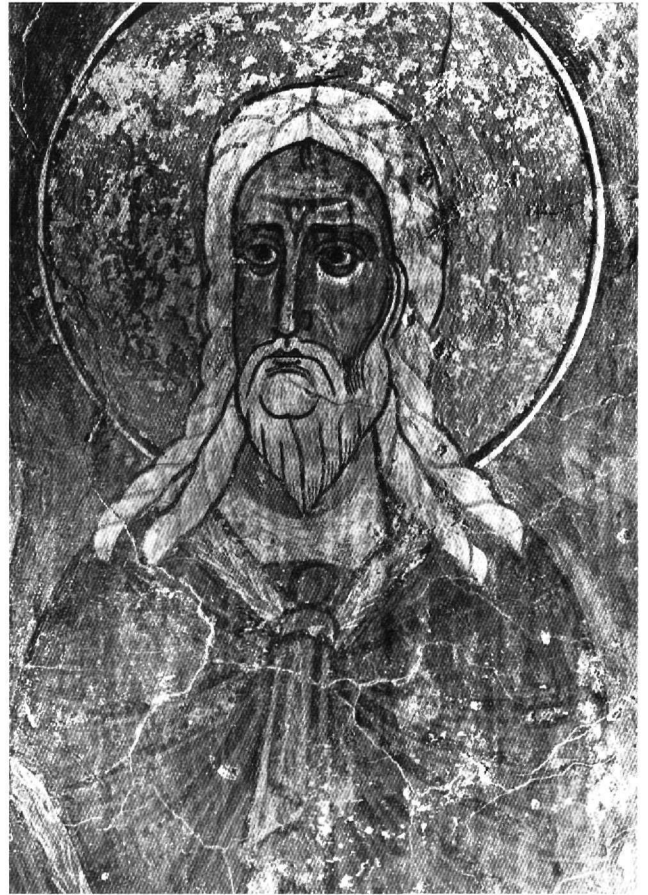
Τρίτη εἰκονίζοταν ἁγία ἀπό βασιλική γενιά, ἴσως ἡ ἁγία Ε(κατερίνη). Φορεῖ ψηλό διάλιθο στέμμα σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου μέ πρεπενδούλια, κεραμιδί αὐτοκρατορικό φόρεμα, κατάκοσμο ἀπό κίτρινα στολίδια, βαθυκύανη ζώνη, κίτρινο διάλιθο θωράκιο μέ σταυρόσχημο κόσμημα στό μέσο.

Δεξιότερα, σέ μισή στροφή πρός ἀριστερά, ἡ ἁγία Μαρίνα (Εἰκ. 14) μέ δέρμα ὥχρο καί χαρακτηριστικά σέ κανελί χρῶμα, σῶμα στενό, χιτῶνα τεφροκύανο μέ πολλά, λευκά φῶτα καί μαφόρι ἐρυθρό μέ ἐπίσης λευκά, γραμμικά φῶτα. Μέ τό δεξιό χέρι ὑψώνει σφυρί καί μέ τό ἄλλο ἀδράχνει ἀπό τά μαλλιά κεραμιδή φτερωτό διάβολο, πού στρέφει τήν κεφαλή πρός τήν ἁγία. Τό πρόσωπό του ἔχει ἀποξεσθεῖ. Ἀπό τό λαιμό του κατεβαίνουν πρός τά χέρια λευκές ἀλυσίδες.

Τό θέμα τῆς ἁγίας Μαρίνας, πού κρατώντας, ὅπως ἐδῶ, μέ τό ἕνα χέρι ἀπό τά μαλλιά τόν Βεελζεβούλ μέ τό ἄλλο τόν σφυροκοπᾷ, ἔχει γιά πρώτη φορά σημειωθεῖ, ὅσο ξέρομεν ὥς τώρα, στόν Ἅγιο Μερκούριο Κερκύρας τό 1074-75 κι ἀπό τούς ἔπειτα βυζαντινοὺς χρόνους εἰκονίζεται πιό συχνά κατά τό 13ο αἶ.¹⁶

Πλαίι στήν ἁγία Μαρίνα ἄλλη ἁγία μέ θωράκιο καί στέμμα. Τό ἐνδύμα της ἐρυθρό, κατάκοσμο μέ κίτρινα στολίδια πού ἐγκλείουν σταυρούς.

Μετά τήν ἁγία διαχωριστική ταινία καί πιό πέρα μετωπικός ὁ ἅγιος Ἰωακείμ (Εἰκ. 15). Μέ τό δεξιό χέρι κι ἐκεῖνος εὐλογεῖ καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ εἰλητό. Τό μουστάκι μαῦρο, λεπτό, τό γένι κοντό, τά μαλλιά πολύ κοντά, σέ κεραμιδί μέ πολύ ἀραιές τεφρές γραμμές. Ὁ μακροπρόσωπος ἅγιος μέ τά σχηματοποιημένα αὐτιά φορεῖ χιτῶνα βαθυκύανο καί ἱμάτιο κεραμιδί.

Εἰκ. 13. Ὁ προφήτης Ἡλίας.

Εἰκ. 14. Ἡ ἁγία Μαρίνα.

Είκ. 15. Ὁ ἅγιος Ἰωακείμ.

Είκ. 16. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Δεξιά του μετωπική ἁγία, προφανῶς ἡ Ἄννα. Σῶζεται μόνο τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Φαίνεται πὼς κρατοῦσε στὸ δεξί της χέρι τὴ μικρὴ Παναγία, ὅπως δεῖχνει κοντὰ στὸν ἀριστερό ὦμο τοῦ Ἰωακείμ σωζόμενο τμήμα μικροῦ φωτοστεφάνου, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ἡ συντομογραφία *Μή(τη)ρ*. Ὁ χιτῶνας τῆς ἁγίας τεφρός, κατάκοσμος ἀπὸ λευκὸ δικτυωτὸ μέ μελανοὺς ἥλιους στοὺς διαμορφούμενους ρόμβους, τὸ μαφόρι ἐρυθρὸ μέ φῶτα ροδόχρωμες, παράλληλες πλατιές γραμμές καὶ σκιές καστανόμαυρες.

Μετά τὸν καμαροσκέπαστο χῶρο στὴ βορινὴ πάντοτε πλευρά, ἡ πρώτη μετωπικὴ μορφή ἁγίας (;) μέ τεφροκύανο κάλυμμα στὸ κεφάλι καὶ μανδύα κερασὴ μέ κίτρινη διάλιθη ταινία στὶς ἄκρες, πορπούμενο στὸ μέσο τοῦ στήθους. Ἰσως εἶχε στὴ θέση τοῦ βραχίονα στρογγυλὸ ἐπίρραμμα. Μέ τὸ ἀριστερὸ κρατοῦσε λεπτὸ, λευκὸ σταυρὸ καὶ μέ τὴ δεξιά παλάμη, λοξὴ μπροστὰ στὸ στήθος, ἐδέετο.

Δεξιότερα, μετωπικός ὁ ἄρχων Μιχαήλ (Εἰκ. 16), κατεστραμμένος ἀπὸ τὸ στήθος καὶ κάτω. Ὡχρα μονότονη τὸ πλατὺ μέ φθορές πρόσωπο, λευκές ἐπιφάνειες τὰ φῶτα του. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὲ κανελί, βάθος μέ τεφρές πλατιές γραμμές κι ἀνάμεσά τους κίτρινα φῶτα. Οἱ βόστρυχοί των πέφτουν πίσω στὸν τράχηλο. Τὰ φτερά, διάλιθα στὶς ἄκρες, ἔχουν ἐξωτερικὰ χρῶμα κανελί μέ κίτρινες ἀκτινωτές γραμμές καὶ ἐσωτερικὰ λευκοκύανο. Ἡ στολή, αὐτοκρατορικὴ, ἔχει χρυσά (κίτρινα) περιλαίμιο καὶ λῶρο, ταινία κατερχόμενη πρὸς τὰ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς τραχηλιάς. Τὸ καφεκόκκινο ἔνδυμα, κατάκοσμο ἀπὸ κίτρινα στολίδια, εἶχε στὶς χειρίδες στρογγυλὰ ἐπιρράμματα. Τὰ φῶτα κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Μιχαήλ καὶ στὸ ἐπάνω χεῖλος τοῦ στρογγυλοῦ προσώπου, πλατιές ἐπιφάνειες, ὅπως σημειώθηκε, τὰ συναντοῦμε στὴν Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθὺ Κισάμου Κρήτης (1284)¹⁷. Καὶ οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου γύρω στὸ πρόσωπο θυμίζουν τὴν Πλατυτέρα.

Τὸν ἀρχάγγελο διαστέλλει ἀπὸ τὴ Βρεφοκρατοῦσα καὶ τὸ Σωτήρα διαχωριστικὴ ταινία. Στὴν Παναγία τὰ γράμματα *Μή(τη)ρ Θεοῦ ἢ ἐλεούσα* εἶναι ἔξεργα. Ὁ φωτοστεφάνος τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 17) περιβάλλεται ἀπὸ λευκὴ ὑποκύανη ταινία κατάκοσμη ἀπὸ σειρά ἐρυθρῶν σταυρῶν. Καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ πὼς ὁ διά-

15. Ὁ.π.

16. P. Vocotopoulos, Fresques du XIe s. à Corfou, CahArch XXI (1971), σ. 161-162.

17. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 200, εἰκ. 150.

17

Εἰκ. 17. Παναγία Βρεφοκρατούσα ἢ Ἑλεούσα.

Εἰκ. 18. Ὁ Χριστός. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τῆς Εἰκ. 17.

Εἰκ. 19. Ὁ Σωτήρας.

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὰ ἐνδύματα τοῦ προφήτη Ζαχαρία.

κοσμος αὐτός μιμεῖται τὴν τεχνική τοῦ σμάλτου καὶ ἀπαντᾷ κυρίως τὸ 13ο αἰ.¹⁸

Τὸ ὄχρὸ πρόσωπο τῆς Θεομήτορος εἶναι φωτεινὸ· τὸ λευκὸ του φῶς ἦπιο, ὥστε νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ἐλαφρᾶς πλαστικότητος. Ἡ ὄχρα εἶναι πιὸ σκούρα κάτω ἀπὸ τὰ μάτια, ἐκατέρωθεν τῆς μύτης, στὸ πηγούνι, γύρω στὸ πρόσωπο. Τὰ χεῖλη εἶναι ἐρυθρά καὶ στὸ μέσο τῶν παρειῶν λεπτότητες ἐρυθρῆς γραμμῆς σχηματίζουν σάν κηλίδες. Τὸ μαφόρι εἶναι καστανόκερασί. Στὸ μέτωπο καὶ στοὺς ὤμους ἔχει ρομβόσχημο κόσμημα, κίτρινο πρὸς τὸ σταρένιο. Σταρόχρωμες καὶ οἱ τριπλῆς γραμμῆς στίς ἄκρες του γύρω στὸ πρόσωπο. Ἡ Παναγία κρατεῖ, ὅπως στὸ κομνηνέιο ψηφιδωτὸ τοῦ ὑπερώου τῆς Ἀγίας Σοφίας¹⁹, μπροστά, στὸ μέσο τοῦ σώματος, χαμηλά, τὸ μετωπικὸ Χριστό, πού δέν διατηρεῖται τόσο καλά. Τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι ἀκουμπᾷ στὸν ἀντίστοιχο ὄμο του καὶ τὸ ἄλλο, τὸ μακροδάκτυλο δεξιό, στὸ γόνατο (Εἰκ. 18). Τὸ μαφόρι διαγράφει κάτω ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ ἐλλειπτικὴ καμπύλη σάν τμήμα δόξας. Τὸ πρόσωπό του μακρὸ καὶ πλατὺ, ἡ ἡλικία του τουλάχιστον ἐφήβου, τὰ μαλλιά καφέ μέ κίτρινα γραμμικά φῶτα, ὁ χιτῶνας λευκοκύανος, τὸ ἱμάτιο κα-

18

φέρυθρο, μέ λαδιῆς ἐπιφάνειες. Στὸ ἀριστερὸ χέρι ὁ μικρὸς Χριστὸς κρατεῖ εἰλητό.

Δεξιότερα, μετωπικὸς ὁ Σωτήρας (Εἰκ. 19) μέ τὸ πρόσωπο ἄρκετὰ πλατὺ, τὰ χεῖλη κόκκινα, τὰ μαλλιά καστανὰ πρὸς τὸ βυσσινί, χωρισμένα στὸ μέσο· οἱ τρίχες των δηλώνονται μέ τεφρῆς καὶ κίτρινες γραμμῆς. Τὸ γένι κάτω ἀπολήγει σὲ δύο τοῦφες. Μέ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὁ Κύριος κρατεῖ διάλιθο εὐαγγέλιο. Τὸ ἕνα του ἐνδύμα εἶναι καστανέρυθρο μέ γραμμικά, κίτρινα φῶτα καὶ τὸ ἄλλο λευκόφαιο, ὑποκύανο.

Ἀνατολικά τοῦ Χριστοῦ κόσμημα σὲ λευκὸ βάθος ἀπὸ γραμμῆς μιά μελανή καὶ μιά κόκκινη πού διαμορφώνουν γωνίες μέ κλαδίσκους. Καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας παραστάδας πάλι σὲ λευκὸ βάθος ὁμοιοστὴ βάση του κόσμημα, ἂν καὶ τίς γωνίες σχηματίζει ἐλισσόμενος βλαστός.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς παραστάδας χαμηλά ὁ ἅγιος Ζαχαρίας ὁλόσωμος, μετωπικὸς, μέ λευκὸ τρίχωμα, ὑπότεφρο μέ κανελιῆς σκιές. Δυὸ του βόστρυχοι πέφτουν στὸν κάθε ὄμο. Τὸ γένι σφηνόσχημο. Στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς τὸ προφητικὸ πιλίδιο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ ἁγίου, σκεπασμένο μέ τὸ μανδύα, κρατεῖ λι-

19

βανωτίδα και τό άλλο αίωρεϊ θυμιατήρι, πού έχει τρείς άλυσίδες. Ὁ προφήτης φορεϊ λευκό χιτώνα και πάνω του χιτωνίσκο, ὁ ὁποῖος φθάνει ὡς τά γόνατα, κυανό-μαυρο κατάκοσμο μέ ὠχρές ἐλλείψεις γεμάτες ἀπό ὁμοιόχρωμες ἑλικες (Εἰκ. 20). Ὁ χιτωνίσκος περατώνεται σέ κίτρινη ταινία, κοσμούμενη ἀπό ἐλικοειδή βλαστό σέ κανελί κι ἔχει ζώνη διάλιθη. Ὁ μανδύας τοῦ Ζαχαρία πορπώνεται στό μέσο τοῦ στήθους κι ἔχει χρώμα ἀνοικτό σπόρων ροδιοῦ μέ ὠχρόλευκα, ὑπότεφρα φῶτα και βαθύχρωμες καφέ σκιές.

Πιό πάνω εἰκονίζεται ὁ στυλίτης Συμεών μέ τίς παλάμες μπροστά στό στήθος στραμμένες πρὸς τό θεατή. Μεταξύ τῶν φρυδιῶν τό φῶς διαγράφει ὕψιλον και κάτω ἀπό τό ἀριστερό μάτι λευκές γραμμές και κηλίδες. Τό γένι τοῦ ἀσκητῆ εἶναι βραχύ και στρογγυλό σέ βάθος ὠχρόλευκο. Τό κουκούλι βαθυκύανο μέ τεφρόλευκα, γραμμικά φῶτα και ὁ μανδύας καφεκόκκινος. Ἀπό τό κουκούλι ξεπροβάλλει στό μέσο τοῦ μετώπου θύσανος μαλλιῶν σέ σχῆμα γλώσσας. Τά κάγκελα εἶναι ἀραιά, κίονας δέν διακρίνεται, μόνο μέρος τοῦ κιονοκράνου.

Ἀνατολικότερα, κάτω μίμηση ὀρθομαρμάρωσης, γραμ-

20

μές και ταινίες κυματοειδεῖς ἐρυθρές, ἐναλλασσόμενες μέ βαθυκύανες.

Ἐπάνω, χωρίς διαχωριστική ταινία, δύο ὁλόσωμοι ἅγιοι. Ἀριστερά ἡ ραδινή μορφή τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε. Ἀκάλυπτη ἡ κεφαλή, κανελιά τά μαλλιά, πολύ κοντό, λεπτό τό μουστάκι, βραχύτατο, στρογγυλό τό γένι, σιένα ὁ χιτώνας, σκούρος, πρασινότεφος ὁ ἀνάλαβος, καφεκόκκινος ὁ μανδύας. Καί μέ τίς δύο παλάμες πρὸς τό θεατή δέεται²⁰. Δεξιά νέος, ἀγένειος στρατιωτικός ἅγιος μέ κοντά μαλλιά και ἐξίτηλο πρόσωπο, σέ ἐλαφρά πρὸς τά δεξιά στροφή. Ἐξω τοῦ περιγράμματος τοῦ σώματος κρατεῖ χαμηλά μέ τό δεξιό χέρι ὄρθιο τό ἀκόντιο. Μέ τό άλλο συγκρατεῖ κοντά στό πόδι ὄρθια ἀσπίδα σέ χρώμα σιένα, κατάστικτη ἀπό λευκές κηλίδες. Φορεῖ κεραμιδή

18. Βλ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ὁ.π., σ. 559, σημ. 35.

19. A. Grabar-A. Skira, *La peinture byzantine*, Genève 1953, εἰκ. σ. 99.

20. Ἡ παράσταση τοῦ ὁσίου ἄς προστεθεῖ στίς μνημονευόμενες στό βιβλίο τοῦ Ὁδυσσέα Λαμπσίδη, Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, Ἀθήναι 1982, σ. 436-437.

χιτώνα με καφέ γραμμικές σκιές, πτυχούμενο μεταξύ τῶν ποδιῶν, κίτρινο θώρακα κατάκοσμο, ζώνη πού ἔδενε στή μέση, μανδύα μακρό, ὠχρότεφρο με λευκές παράλληλες γραμμές ὡς φῶτα, δεμένο σέ κόμπο κοντά στοῦ δεξιό ὦμο, κάλτσες σέ καστανοβυσσινί, κατάκοσμες με τεφρούς ρόμβους, οἱ ὁποῖοι περικλείουν τρίφυλλο. Τά ὑποδήματα, σάν ταινίες πού δένονται χειλωμένες ἐπάνω, ἔχουν βαθύχρωμες κανελιές σκιές καί ρόδινα, ὑπόλευκα φῶτα. Ἀπό τό δεξιό μηρό προβάλλει ἐκ τῶν ὀπισθεν καστανοβυσσινιά θήκη ξίφους. Σέ δεύτερη ζώνη τώρα —στήν ἐπικλινή ὀροφή, κοντά στοῦ ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμά τοῦ νότιου τοῖχου— μετωπικός με τίς παλάμες πρὸς τό θεατή, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος, τοιχογραφία μαυρισμένη καί ἐτοιμόρροπη. Τά μαλλιά κοντά, τό γένι μακρό καί στενό σάν ρίζα, χωρισμένο στοῦ μέσο, ὠχρόλευκο με κανελιές σκιές, ὁ χιτώνας μελής, ὁ μανδύας σέ σκοῦρο κεραμιδί, ὁ ἀνάλαβος τεφροκύανος, ὑπόλευκος.

Δεξιά τοῦ ἁγίου τό κονίαμα ἔχει καταπέσει καί διακρίνεται ἡ τοιχογραφία ἀρχαιότερου στρώματος, γιά τήν ὁποία ἤδη ἔγινε λόγος. Δεξιότερα, στοῦ δεύτερου στρώματος, ὁ ἅγιος Προκόπιος νέος, ἀγένειος με αὐγόσχημο, πλατύ, ἐξίτηλο πρόσωπο, κανελί, λεπτό περίγραμμα καί πιό μέσα, ἄν δέν γελιέμαι, στενή, πράσινη σκιά. Τά χαρακτηριστικά εἶναι σέ χρῶμα κανελί. Τά μαλλιά, σέ βάθος σιένα με κανελιές σκιές καί κίτρινα φῶτα, κατεβαίνουν κυματιστά πιό κάτω ἀπό τά αὐτιά. Φορεῖ κίτρινο χιτώνα πού σκεπάζει τά γόνατα κι ἔχει σειρά λευκῶν λίθων κοντά στήν παρυφή τήν κοσμουμένη με κανελί ἐλικόφυλλο. Κίτρινος εἶναι ὁ φολιδωτός θώρακας, καφεκόκκινος ὁ μακρός μανδύας, ὁ πορπόμενος κοντά στοῦ δεξιό ὦμο. Τμήμα τοῦ πού πέφτει πίσω, συμμαζεμένο προβάλλει κάτω ἀπό τόν ἀριστερό βραχίονα. Οἱ κάλτσες εἶναι βαθυκύανες, κατάκοσμες με λευκά σταυρουλάκια, πού ἴσως βρίσκονταν μέσα σέ ρόμβους τεφροῦ δικτυωτοῦ πλέγματος, καί τά ὑποδήματα ταινίες κίτρινες-κανελιές. Με τό ἀριστερό χέρι ὁ ἅγιος μπροστά στήν ὀσφύ κρατεῖ ξίφος λοξό πρὸς τά ἔξω καί με τό ἄλλο ἀκόντιο. Πλαί τοῦ διαχωριστική ταινία.

Δυτικότερα τό *Γενέθλιον τοῦ Ηρόδου*. Ἀριστερά σέ στάση $\frac{3}{4}$ πρὸς τά δεξιά ἢ Σαλώμη. Τήν ἀκάλυπτη κεφαλή της με τό ἐξίτηλο πρόσωπο στρέφει πρὸς τά ὀπίσω. Στοῦ κεφάλι βαστάζει στρογγυλό σκεῦος, εὐρύ, κατάκοσμο ἐξωτερικά, με μικρή βάση, βαθύ, πού περιέχει τήν κεφαλή τοῦ Ἰωάννη. Τό σῶμα της ψηλό καί στενό. Φορεῖ κεραμιδί, στενό φόρεμα, πού η παρυφή τοῦ ἐγγίζει τό ἔδαφος καί πίσω σάν νά ἔχει οὐρά. Τήν ὀσφύ περιβάλλει πολύ στενή διάλιθη ζώνη, σάν σχοινί, τῆς ὁποίας τό ἄκρο μπροστά, κατά τό μέσο τοῦ σώματος, πέφτει ὡς κάτω. Οἱ μανίκες στενές καί μακρές, τά περικάρπια τεφρά, κατάκοσμα. Ἀπό αὐτά ξε-

Εἰκ. 21. Ἡ Παναγία. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

προβάλλει κρεμάμενο μακρό ὕφασμα, προφανῶς χειρίδα ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος, πού καλύπτει τή ράχη τοῦ ἀφημένου κάτω ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ἀπό τό ἄλλο χέρι, καθὼς αὐτό εἶναι ὑψωμένο, τό ὕφασμα κυματίζει πρὸς τά πάνω²¹. Δεξιά της κεραμιδί οἰκοδόμημα με ἰσόδομο κάτω τοῖχο καί με στέγη ἐπίπεδη, πάνω στήν ὁποία λευκό ὕφασμα. Ὁ ἰσόδομος τοῖχος τελειώνει ἐπάνω σέ κατάκοσμο γεῖσο. Μπροστά στοῦ κτίριο τραπέζι στρωμένο με κεραμιδί τραπεζομάντιλο πού ἔχει λευκά ἢ κίτρινα φῶτα καί βαθυκάστανες σκιές, ραμμένο ἔτσι ὥστε νά σχηματίζει κάτω σουρωτές γλῶσσες. Πάνω στοῦ τραπέζι μαυρομάνικο μαχαίρι, δύο ποτήρια με ψηλά πόδια, ψωμάκια καί στοῦ μέσο σουπιέρα λευκορρόδινη με ἐλικοειδή λευκό βλαστό στήν κοιλιά καί ραβδωτό πόδι, περιέχουσα φαγητό ἴσως ἀπό ἄρνι. Πίσω ἀπό τό τραπέζι, σέ ἔδρανο με μαξιλάρι χωρίς ἐρεισίνωτο, κάθονται τρεῖς ἄνδρες συζητοῦντες. Ὁ πρῶτος ἀριστερά, νέος με βραχύ γένι ἀπολήγον κάτω σέ γλωσσόμορφους θυσάνους, ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στοῦ χεῖλος τοῦ τραπέζιου καί τό ἄλλο ὑψώνει μπροστά στοῦ στήθος, καθὼς τό βγάζει κάτω ἀπό τό καστανό ἱμάτιό του με τό δικτυωτό, τεφρό, διακοσμητικό πλέγμα. Μέσα στοῦς ρόμβους τοῦ πλέγματος διπλές γωνίες με στιγμή καί στά σημεία ἐπαφῆς τῶν ρόμβων λευκές κηλίδες. Ὁ δεύτερος, νέος κι αὐτός με σφηνόσχημο γένι καί λίγο μακριά μαλλιά, εἶναι κατά $\frac{3}{4}$ στραμμένος

Είκ. 22. Τό Λουτρό. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

πρός τόν πρῶτο. Φοροῦν καί οἱ δύο στό κεφάλι περιέργα, λευκά μέ τεφρές καί καστανές σκιές καλύμματα, σάν σαρίκια²² σφιγμένα μέ ταινία στό μέσο καί φουσκωτά, πτυχωτά στά πλάγια. Ὁ δεύτερος ἔχει ἀνοιχτόχρωμο χιτώνα μέ κατάκοσμη τραχηλιά καλύπτουσα τούς ὤμους καί κεραμιδῇ μανδύα μέ ταβλίο. Καί ὁ τρίτος εἶναι νέος, ἀγένειος, μέ ὁμοιο κάλυμμα στό κεφάλι. Τά μαλλιά καί τῶν τριῶν, κανελιά μέ κίτρινα φῶτα, μοιάζουν μέ τά μαλλιά τοῦ ἁγίου Προκοπίου. Ὁ τρίτος ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στό τραπέζι καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ μπροστά στό στήθος λευκό μαντίλι μέ κόκκινες λουῖρες. Ὁ χιτώνας του κυανότερος μέ πολλά λευκά φῶτα καί κίτρινη, κατάκοσμη τραχηλέα, ὁ πορπούμενος μανδύας του διακοσμημένος μέ ρόμβους ἀπό διπλές τεφρές γραμμές πού περικλείουν λευκοῦς λίθους καί κίτρινο κόσμημα, κύκλο μέ κεραῖες βαλμένες σταυρωτά καί μέσα στόν κύκλο λίθο λευκό.

Δυτικότερα, πολύ μαυρισμένη ἡ Ἀποτομή. Ἀριστερά ἐπιπεδόστεγο κτίριο καί μπροστά του στρατιώτης σέ μισή πρός τά δεξιὰ στροφή ὑψώνει σπάθη. Στά πόδια του σκεῦος μέ τήν κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου. Δεξιὰ οἰκοδόμημα μέ κωνικὴ στέγη. Κάτω ἀπὸ αὐτήν, σέ ἐρυθρὸ βάθος, τόξο διακοσμημένο μέ τεφρόλευκα στολίδια. Κάτω ἀπὸ τό τόξο σκύβει κατ' ἀριστερό πλευρὸ τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα τοῦ Ἰωάννη, λεπτὸ

καί μακρόκορμο, μέ ποδῆρη χιτώνα, πού ἡ πτυχολογία του θυμίζει 12ο αἰ.²³ Προβάλλει τό ἀριστερὸ πόδι καί δέεται.

Ἡ παράσταση παρουσιάζει δύο παράδοξα: ἐνῶ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου ἔχει ἀποκοπεῖ καί ἤδη εἶναι ἀποτεθειμένη στό σκεῦος, ὁ δῆμιος ὑψώνει τὴ μάχαιρα. Μήπως γιατί βλέπει τό ἄλλο παράδοξο, νά στέκει ἀκόμη στά πόδια του τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα; Γιά τό δεύτερο αὐτό θέμα ἔχει κάνει λόγο ὁ μακαρίτης Ξυγγόπουλος ἐξετάζοντας ἄλλη, ὅμοια σκηνή²⁴.

Ξαναγυρίζοντας στό βορινὸ τοῖχο βλέπομε πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ τὴ Γέννηση τοῦ

21. Κατὰ τόν Ἀ. Ξυγγόπουλο (Σαλῶμη (:), ΕΕΒΣ ΙΒ' (1936), σ. 269) οἱ μακρὲς χειρίδες χαρακτηρίζουν τὴν ἐνδυμασία τῶν ὀρχηστρίδων.

22. Σαρίκι φουσκωτό, ἀλλ' ὄχι σφυγμένο στό μέσο, φορεῖ κατὰ τό τρίτο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. ὁ δωρητὴς Βασίλειος στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς κοιλάδας τοῦ Περιστρέματος (N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Paris 1963, πίν. 94 καί σ. 203, εἰκ. 49).

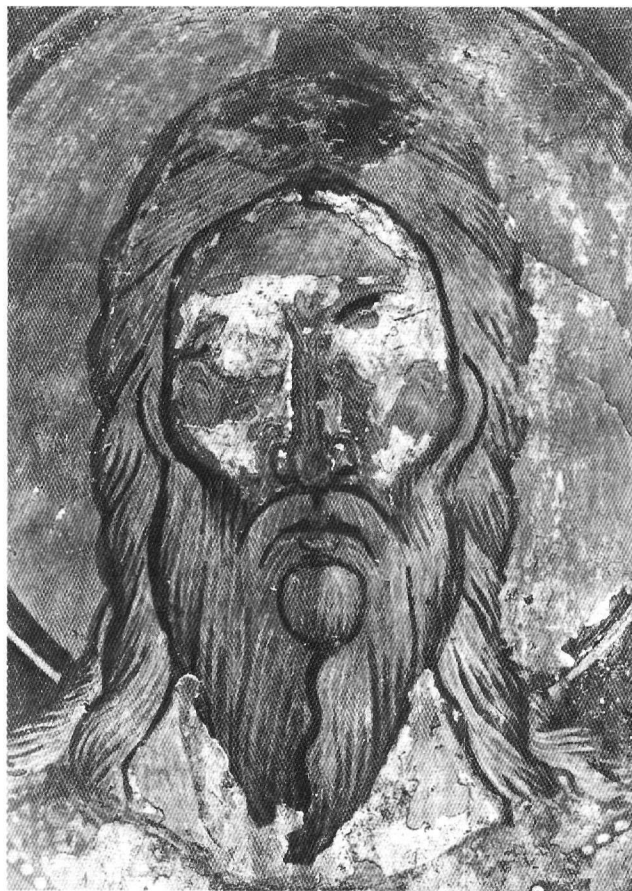
23. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στό χιτώνα τοῦ Προδρόμου πάλι σέ σκηνὴ Ἀποτομῆς στό ναὸ τῆς γειτονικῆς Χρυσაφίτισσας, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσάφίτισσα, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 357.

24. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42-43. Ὁ Ξυγγόπουλος μνημονεύει παραδείγματα τῆς λεπτομέρειας ἀπὸ τό 14ο αἰ. καί παραθέτει τὴ γνώμη του γιὰ τὴν προέλευσὶ τῆς.

Χριστοῦ. Ἡ Παναγία (Εἰκ. 21), μέ κυανό χιτώνα καί ἐρυθρό μαφόρι, εἶναι ξαπλωμένη σέ ἐρυθρή στρωμνή στηρίζοντας μέ τό ἀριστερό χέρι τό μάγουλο. Κάτω εἰκονίζεται τό Λουτρό (Εἰκ. 22). Ἡ μαμμή φορεῖ κερασσή χιτώνα καί λευκή μαντίλα μέ μαῦρα ξόμπλια, ἡ ὁποία περιβάλλει τό κεφάλι· ἡ μιά της ἄκρα πέφτει στόν ὦμο καί ἡ ἄλλη τυλίγεται σάν σαρίκι πάνω ἀπό τό μέτωπο. Τό μεγάλο, μακρό πρόσωπό της ὡχρα μέ χαρακτηριστικά σέ κερασί καί λίγα, πλατιά λευκά φῶτα· ἡ μύτη μεγάλη. Ὁ χιτώνας τῆς Σαλώμης εἶναι κυανός. Τά χέρια της σκεπασμένα μέ ἐρυθρό ὕφασμα κρατοῦν καί ἀδειάζουν λευκή κανάτα. Ἡ λεκάνη μαργαριτοκόσμητη, τό νερό βαθυκύανο. Ὁ Χριστός μακροπρόσωπος μέ πλατιά γνάθο σέ ἡλικία ἐφήβου, σχεδόν μετωπικός μέ ὄρθιο τόν κορμό, ἐκτείνει τό ἀριστερό χέρι ἐνῶ τό ἄλλο καμπτόμενο κρατεῖ ἡ μαμμή ἀπό τόν καρπό. Τό ἄλλο της χέρι ἀπλώνει πρὸς τό στήθος τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπάνω δεξιὰ σκηπτροφόρος ἄγγελος μέ λευκό χιτώνα, ἐρυθρό ἱμάτιο, καστανέρυθρα φτερά μέ κίτρινα φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου ἀπευθύνεται σέ βοσκόπουλο πού παίζει αὐλό. Κατά τά ἄλλα ἡ τοιχογραφία εἶναι κατεστραμμένη. Ἀλλοῦ ἔχω παρατηρήσει πὼς τά φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου στά φτερά τῶν ἀγγέλων εἶναι συνηθισμένα τό 13ο αἰ.²⁵

Ἀπέναντι στή Γέννηση, δεξιὰ ὡς πρὸς τόν εἰσερχόμενο στό ναό, ἡ Ὑπαπαντή, χωρισμένη ἀπὸ τῇ Γέννηση κατὰ τό κλειδί τῆς καμάρας μέ ταινία, στήν ὁποία λευκές γραμμές σέ βαθυκύανο βάθος διαμορφώνουν τετράγωνα ἐγκλείοντα λευκές κηλίδες. Ἡ προφήτις Ἄννα, ἐρυθροντυμένη στό δεξιό τμήμα τῆς σκηνῆς, κρατεῖ εἰλητό καί μπροστά της ὁ Συμεὼν μέ κυανό χιτώνα —τά φῶτα του λευκά— καί ἐρυθρό ἱμάτιο μέ σκεπασμένα τά χέρια βαστάζει τό Χριστό, στραμμένο πρὸς τῇ Θεοτόκο, πού ἐκτείνει πρὸς τό βρέφος τά χέρια φορώντας κυανό χιτώνα καί μαφόρι ἐρυθρό. Πλάι της, μπροστά σέ ἐρυθρό κτίριο, ὁ Ἰωσήφ, μέ χιτώνα χρώματος ἀνοικτοῦ ρόδινου καί κυανότεφρο ἱμάτιο, ἐκτείνει καί ἐκεῖνος τά χέρια. Στό μέσο τῆς σύνθεσης τράπεζα μέ μικρό, κίτρινο, κατάκοσμο πόδι, σκεπασμένη μέ καστανή ἐνδυτή, κατάστικτη ἀπὸ κίτρινα κοσμήματα μεταξύ τῶν ὁποίων σταυροί. Τὴν τράπεζα προστατεύει κιβώριο μέ τροῦλλο ἀπὸ ἐρυθρό μάρμαρο.

Πιό μέσα, δεξιὰ, πάνω στήν ὀροφή, μεγάλη μνημειώδης, μαυρισμένη, κατεστραμμένη παράσταση κατὰ τό δεξιό της τμήμα. Ἀριστερά τρεῖς ἀνδρικές μορφές, μᾶλλον ἀπόστολοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος μετωπικός. Μπροστά τῶν βαδίζει πρὸς τά δεξιὰ ὁ Χριστός μέ καστανό χιτώνα καί κυανό ἱμάτιο, προτείνοντας τό δεξιό χέρι σέ εὐλογία καί μέ τό ἄλλο, ριγμένο κάτω, κρατώντας εἰλητό. Καί ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης καί ἡ ἐπιγραφή *Η Εγερσι* δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου.

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλὴ τοῦ προφήτη Ζαχαρία.

Δυτικότερα τῆς Ὑπαπαντῆς, πλάι στήν εἴσοδο, ὑπῆρχε καί ἄλλη παράσταση. Φαίνονται ἀριστερά τά πόδια δύο ἀνθρώπων μέ ἐρυθρά καί κυανὰ ἐνδύματα.

Στό πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τά χρώματα ἔχουν ἀπολεπισθεῖ (Εἰκ. 23). Μήπως λοιπὸν πρόκειται γιὰ ξηρογραφία; Ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Μαρίνας πού σφυροκοπᾷ τό διάβολο εἶδαμε πὼς εἶναι συχνή κατὰ τό 13ο αἶωνα. Τὴν ἀπεικόνιση πάλι στή σκηνή τῆς Ἀποτομῆς ὄρθιου τοῦ σώματος τοῦ Προδρόμου συναντήσαμε στήν γειτονική Χρυσafiτίσσα (1290). Τοῦ ἴδιου ναοῦ ἁγίους μᾶς θύμισεν ὁ τρόπος δήλωσης τῶν ρυτίδων στήν παρεῖα τῆς Αἰγυπτίας. Ἀλλὰ καί πρὸς τόν Παντοκράτορα τῆς Χρυσafiτίσσας²⁶ μπορεῖ νά παραβληθεῖ ὁ φυσιογνωμικός τύπος τοῦ Σωτήρα στό σπήλαιο, μέ τό πλατύ, πλαδαρό πρόσωπο (Εἰκ. 19). Προσωπογραφικά ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) δέν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἁγία Μαρίνα εἰκόνας (13ου αἰ.) τοῦ Πεδουλά τῆς Κύπρου²⁷, ἀλλὰ καί ὁ ἐνιαῖος τόνος τοῦ χρώματος τῆς ἐπιδερμίδας προσώπων στό σπήλαιο τῆς Χρύσαφας (Εἰκ. 4, 5, 15, 18, 21, 22) εἶναι στοιχεῖο

Εικ. 24. Ναϊσκος 'Αγίου Δημητρίου. 'Η Πλατυτέρα.

γνώριμο σέ τοιχογραφίες του 13ου αἰ. Ἡ κυρίαρχη συμμετρία στό σχέδιο τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα «τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ» (Εἰκ. 12) συγκρίθηκε πρὸς τὴν συμμετρικὴ δομὴ τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Ὁ σαλὸς θυμίζει ἄρκετά τὸν ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Κρύπτης τοῦ S. Biagio στό S. Vito dei Normanni²⁸, ἔργο τοῦ 1197²⁹, δηλαδή παλιότερο. Ὁ σαλὸς ὅμως εἶναι μορφὴ ραδιότερη καὶ πιὸ σχηματικὴ· μοιάζει ἐν μέρει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ μέ τὸν ἅγιο Πολύκαρπο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)³⁰. Στὴν ἴδια τοιχογραφία τῶν Κροκεῶν τὰ φῶτα ἐκατέρωθεν τῆς μύτης ἀποδίδονται παρόμοια, ὅπως στὸν ἅγιο Νικόλαο (Εἰκ. 11) καὶ σὲ ἄλλους ἁγίους τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ (Εἰκ. 8, 9, 12, 13, 15). Καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος ἔχει πρόσωπο μακρότερο, ἂν παραβληθεῖ πρὸς τὸν ἴδιο ἱεράρχη τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Mottola³¹ (τέλους 12ου-ἄρχῶν 13ου αἰ.)³².

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φωτισμοῦ μέ μικρὲς ἐπιφάνειες στό πρόσωπο τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Εἰκ. 16),

ὅπως σημειώθηκε, ἀλλὰ καὶ τῆς ἁγίας Μαρίας (Εἰκ. 14), θυμίζει τὴν Παναγία τῆς ἀψίδας στό Βαθὺ Κισάμου Κρήτης (1284). Ἡ δῆλωση πάλι τῶν χειλέων (Εἰκ. 4, 5, 11, 13, 16, 17, 18, 22) γίνεται ὅπως σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία Λάγιας³³ καὶ τοῦ Μουτουλλᾶ τῆς Κύπρου (1280)³⁴.

Τὰ φῶτα τῶν πτερύγων ἀγγέλου σὲ σχῆμα ψαροκόκαλου εἶναι, ὅπως γράφηκε, συνηθισμένα κατὰ τὸ 13ο αἰ. Καὶ ὁ ἑξεργὸς διάκοσμος πού ἔχει ὁ φωτοστέφανος τοῦ Προδρόμου ἀπαντᾷ στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη κοντὰ στό 1300.

Ἔτσι οἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐνισχύουν τὴν ἄποψη πὼς ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τῆς Χρύσαφας πρέπει νὰ πέφτει μέσα στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα.

25. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Καφίονας, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, I, Ἀθῆναι 1986, σ. 248.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἢ Χρυσοφίτισσα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 6), πίν. ΟΘ', εἰκ. 10.

27. Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου, Μουσεῖο Μπενάκη (Κατάλογος Ἑκθέσης), 1 Σεπτεμβρίου-30 Νοεμβρίου 1976, σ. 44-45, εἰκ. 11.

28. Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Albo, Roma 1939, εἰκ. 46.

29. Ἡ τοῦ 1196 (Pina Belli d'Elia et al., La Puglia fra Bizanzio e l'Occidente, Milano 1980, σ. 332). Ἄν ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἰνδικτιῶν ΙΕ' ἔχουν διαβαστεῖ σωστά (Alba Medea, ὁ.π., κείμενο, σ. 93), τότε πρέπει τὸ ἔτος νὰ ἦταν 1197, ἀφοῦ τὸ 1197 ἡ ἰνδικτιῶν ἦταν ΙΕ'.

30. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 9), σ. 222, εἰκ. 24.

31. Pina Belli d'Elia et al., ὁ.π., εἰκ. 121 (ἐπάνω).

32. Ὁ.π., σ. 342.

33. ΠΑΕ 1978, πίν. 116, 117β.

34. Γ. Α. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθῆναις 1935, πίν. 85-87. Ἀθῆν. Παπαγεωργίου, Ἰδιάζονται βυζαντινὰ τοιχογραφία τοῦ 13ου αἰ. ἐν Κύπρῳ, Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1969, Β', Λευκωσία 1972, σ. 201-212, πίν. XXII.2, XXVI, XXIX, XXX. Doula Mouriki, The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus, Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters, Wien 1984, πίν. LXXII.2, LXXIII, LXXIV.7, 8, LXXV κ.ἀ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σπήλαιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, σώζεται, ὅπως σημειώθηκε, ἐρειπώμενος ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1). Γι' αὐτό, ἂν καὶ δὲν εἶναι σπηλαιώδης, γίνεται ἐδῶ λόγος γιὰ τὶς τοιχογραφίες του. Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησιμεύει ὁ φυσικὸς βράχος.

Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες στὸν Ἅγιον Δημήτριον δὲν ἔχουν γίνῃ ἀπὸ τὸ χέρι πού ζωγράφησε τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ σπηλαίου.

Στὴν ἀψίδα εἰκονίζεται σὲ βάθος ἐπάνω βαθυκύανο καὶ κάτω πρασινωπὸ πελώρια ἔνθρονη Πλατυτέρα (Εἰκ. 24)³⁵. Τὸ πρόσωπό της μισοσβησμένο, ἡ μύτη μακρὴ καὶ λεπτὴ, τὸ στόμα μικρό, ὁ χιτώνας κυανός. Ἀξιοπρόσεκτες οἱ ἐνἄλληλές, ἐλλειπτικές καμπύλες, οἱ μᾶλλον διακοσμητικές, πού διαμορφώνουν οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο τῆς Παναγίας. Ὁ μικρὸς Χριστὸς μὲ τὸ συμπαθητικὸ κεφαλάκι κάθετα στὸ μέσο τῆς ποδιᾶς τῆς Θεομήτορος. Ἔχει καὶ ἐκεῖνος μικρὸ στόμα (Εἰκ. 24), ὑψηλὸ μέτωπο, εὐλογεῖ, ὅπως συνήθως, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὰ ἐνδύματά του εἶναι ὁμοιόχρωμα μὲ τὰ φορέματα τῆς Θεομήτορος. Πολυκόσμητος εἶναι ὁ ξύλινος (καφέ χρώματος) μαργαριτοκόσμητος θρόνος μὲ τὸ λυρόσχημο ἐρεισίνωτο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναρτημένο ὕφασμα, ἐπάνω κίτρινο μὲ μαῦρο διάκοσμο, λοῦρες καὶ διανθισμένα κουφικά, καὶ κάτω βαθύχρωμο μὲ ρόμβους πού ἐγκλείουν τεφρές μαργαρίτες (:). Τὰ μαργαριτοκόσμητα ἐπιμήκη δύο μαξιλάρια τοῦ ἐδράνου, μὲ τὶς κίτρινες κατάκοσμες κωνικές ἄκρες, εἶναι τὸ μπροστινὸ κόκκινο καὶ τὸ πίσω κυανό. Κάτω ἀπὸ τὸ ἔδρανο διακοσμῶν τὸ θρόνον παραλληλόγραμμα κυανὰ, μικρά, ἀδιακόσμητα, ἐναλλασσόμενα μὲ ἄλλα μεγάλα, καλυπτόμενα ἀπὸ ἀλληλοτεχνούμενους διάλιθους ρόμβους, τοὺς ὁποίους διαμορφώνουν λεπτές γραμμές.

Ἀριστερά, στὸ μέσο τῆς βόρειας στενῆς λωρίδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἴχνη ἀπὸ τὸν ἄγγελον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ τὸν κυανὸ χιτῶνα καὶ τὸ ἐρυθρὸ ἱμάτιο.

Δεξιὰ ἡ Παναγία (Εἰκ. 25). Τὸ πρόσωπό της ἀποδίδει ὦχρα, τὶς σκιές του χρῶμα πράσινο, τὰ φῶτα λευκές πλατιές γραμμές ἢ ἐπιφάνειες, τὰ φρύδια χρῶμα καστανό, τῇ μύτῃ καὶ τὰ πάντα βλέφαρα κόκκινο. Ὁ χιτώνας τῆς εἶναι κυανός, τὸ μαφόρι καστανό. Τὸ σῶμα εἰκονίζεται κατενώνιον, ὁ κορμὸς κλίνει καὶ τὸ ὦραϊο πρόσωπο σὲ μισή στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ δεξιὰ παλάμη εἶναι ἀνοικτὴ μπροστὰ στὸ στήθος, ἀπὸ τὸ μεγάλο δάκτυλο κρέμεται κλωστή μὲ ἀδράχτι καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ τυλιγάδι.

Κάτω ἀπὸ τὴν Παρθένον εἰκονίζεται μετωπικὸς ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 26), κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ (μαρτυρικό) σταυρὸ καὶ μὲ τὸ ἄλλο, τὸ καλυπτόμενο ἀπὸ τὸν καστανέρυθρον φαιλόνῃ, εὐαγγέλιο. Καφέ χρῶμα ἀποδίδει τὰ περιγράμματα καὶ τὶς ρυτίδες τοῦ ὠχροῦ προσώπου, λευκές γραμμές τὰ φῶτα. Ἐνῶ τὴν προηγούμενη μορφή χαρακτηρίζει πλαστικότητα, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἡ γραμμὴ. Τὰ γραμμικά φῶτα τοῦ προσώπου θυμίζουν ἁγίους τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286). Τὸ στιχάρι τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ὠχρό-λαδί, τὸ ἐγχείριον ἐρυθρὸ μὲ κίτρινα κοσμήματα.

Πλαί στὸ Χρυσόστομο, ἐπὶ τοῦ νότιου τοίχου, στὴ νοτιοανατολική γωνία, ὁ *ὁσῖος πα(τὴ)ρ ημῶν Νικον ο [Με]τάνοεῖται* (Εἰκ. 27)³⁶, μετωπικὸς μὲ τὶς δυὸ παλάμες ἀνοικτές μπροστὰ στὸ στήθος, μὲ πλατὺ, τραχὺ πρόσωπο, κοντὸ λαιμό, πολλὰ, πυκνὰ, ἀκτένιστα μαλλιά, βραχὺ, στρογγυλωπὸ γένι. Τὸ τρίχωμα ἀποδίδεται μὲ λαδιές γραμμές σὲ καστανὸ βάθος. Ὁ μανδύας εἶναι καστανός, ὁ χιτώνας σὲ λαδί χρῶμα, ὁ ἀνάλαβος μελανός μὲ λευκές κυματιστές γραμμές καὶ στὸ μέσο του τεφρὴ ταινία μὲ ἐρυθρὸ σκοινί, διαγράφουσα χα-

Εἰκ. 25. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

μηλὰ σταυρὸ. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου ἐδῶ ἀποδίδεται ἄγρια.

Στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, πλαί στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, λείψανα τῆς Καθόδου στὸν Ἀδὴν, σαρκοφάγος βαθυκύανη μὲ λοξές κίτρινες, λεπτές γραμμές. Ἐπάνω τῆς τεφροὶ ἤλοι καὶ κλειδαριά. Ἐκ τῆς σαρκοφάγου προβάλλουν ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ πάνω δύο μορφές σὲ στάση $\frac{3}{4}$ πρὸς τὰ δεξιὰ, πρῶτος ἴσως ὁ Δαβὶδ μὲ κυανὸ χιτῶνα καὶ κατάκοσμο μανδύα, καστανὸ μὲ δικτυωτὸ κίτρινο πλέγμα. Οἱ ρόμβοι του ἐγκλείουν λευκοὺς κύκλους μὲ κεραῖες, ἐξέχουσες σταυρωτά. Πίσω του νέος (ὁ Σολομών;) μὲ κοντὰ μαλλιά καὶ ἐρυθρὸ ἔνδυμα.

Ἀπέναντι, στὸ νότιο τοῖχο, πλαί στὴ νοτιοανατολική γωνία, λείψανα σύνθεσης, οἰκοδόμημα βαθυκύανον μὲ

κίτρινα φῶτα, μᾶλλον χτισμένο ἰσοδομικά. Μπροστά του στέκει ψηλὸς ἄντρας σέ στάση $\frac{3}{4}$ πρὸς τ' ἄριστερά, μέ βαθυκύανο χιτῶνα καὶ τεφρὰ γραμμικά φῶτα, ἐρυθρὴ ταινία στὰ μανίκια καὶ καστανὸ ἱμάτιο μέ φῶτα λαδιά καὶ κίτρινα. Δεξιά του ἄλλη μορφή μέ κυανὸ καὶ κόκκινο φόρεμα.

Τὰ φῶτα στό πρόσωπο τῆς Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀποδίδονται κατὰ τρόπο πού προσεγγίζει σ' εἰκεῖνον τῆς Παναγίας τοῦ χωριοῦ Βαθὺ Κισάμου (1284), πού εἶδαμε.

Ὁ Χρυσόστομος φυσιογνομικά θυμίζει μάρτυρες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Κούνενι (Βαθὺ) Κισάμου (1284)³⁷. Τὰ φῶτα στό πρόσωπό του εἶναι παρόμοια καὶ σέ ἅγιο (Ἀνάργυρος) τοῦ Κούνενι³⁸. Ὁ ἅγιος ὅμως τῆς Κρήτης εἶναι μορφή ζωντανή· στή Χρύσαφα εἶναι πιὸ ἐπίπεδη, τέχνης ὑποδεέστερης³⁹. Ἡ ἔντονη ἀντίθεση τῶν λεπτῶν, ἀραιῶν, λευκῶν, γραμμικῶν φῶτων στό πρόσωπο τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τό χρῶμα τῆς ἄλλης ἐπιδερμίδας ἀπαντᾷ καὶ στό Μιχαήλ Ἀρχάγγελο τῆς Ἀγίας Μαρίνας τοῦ χωριοῦ Ραβδούχα

Κισάμου Κρήτης⁴⁰. Ἡ πτυχολογία τοῦ ἱεράρχη νομίζω πὺς δέν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πτυχολογία τῆς γειτονικῆς του Πλατυτέρας.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πρέπει νά ἔγιναν σέ χρόνια πού λίγο ἀπέχουν ἀπὸ τό διάκοσμο τῆς σπηλιάς τοῦ Προδρόμου, ἔργο, ὅπως σημειώθηκε, ἄλλης χειρός.

35. Ὑπερφυσικές διαστάσεις ἔχει ἤδη ἡ Πλατυτέρα στό παρεκκλήσι τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (προσωπική παρατήρηση).

36. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε' (1962), σ. 314-315 καὶ πίν. IB', εἰκ. 6.

37. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, πίν. 43.

38. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 54.

39. Στό ἴδιο συμπεράσμα νομίζω ὅτι καταλήγει καὶ ἡ σύγκριση μέ ἄλλον ἅγιο τοῦ ἴδιου ναοῦ, ὁ.π., σ. 201, εἰκ. 151.

40. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Εἰσαγωγή - Α'. Ἐπαρχία Κισάμου, ΚρητΧρον ΚΑ' (1969), πίν. ΛΣΤ', εἰκ. 39.

Εἰκ. 26. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ Χρυσόστομος.

Εἰκ. 27. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ ὁσιος Νίκων.

Nikos Drandakis

THE CAVE-CHAPEL OF THE FORERUNNER NEAR CHRYSAFA IN LACEDAEMONIA

Before arriving at the village of Chrysafa, a country road turns right and later changes into a uphill path leading after some one-and-a-half hours to the small, elongated cave-chapel of St. John the Forerunner.

Remnants of the founder's inscription can be seen on the masonry templon screen. A fragment of the date appears at the end of the inscription, which has been reconstructed to a year between 1191/2 and 1290/1. The more precise dating of the church will be facilitated by study of the wall-paintings, which are at the moment black with soot. The natural rock incline to the south serves as most of the roof.

Saints are painted low on the dressed flanking walls which cover the natural cave face; amongst them are the Archangel Michael, the Virgin with the Christ Child, and St. John the Forerunner whose ornate stamped halo indicates the influence of Crusader art and is also encountered in churches of the Mani dated to about 1300. The manner in which light emanates from the face of the Archangel Michael is reminiscent of the *Platytera* and St. George in Vathy Kisamos, Crete (1284). The

symmetry which dominates the face of St. Symeon the Fool on behalf of Christ, a figure of severely geometric symmetry with straight schematically rendered hair, is reminiscent of St. Zacharias in the church of the same name in Lagia in the Mani (final quarter of the 13th century). St. Marina hits a winged devil with a hammer, a common iconographical motif in the 13th century.

In the roof, compound scenes, much blackened, depict the Birthday of Herod, the Decapitation of the Forerunner, with his headless body standing upright (as in the Chrsafitissa church dated 1290), and the Nativity. The associations made above lead to the conclusions that the date of the founder's inscription should fall in the last quarter of the 13th century.

A little further down from the cave, on the slope's descent, are the ruins of a small single-cell vaulted chapel of St. Demetrios, which preserves a few traces of wall-painting of about the same period, executed, however, by the hand of another painter: these depict the *Platytera*, the Theotokos in the Annunciation, St. John Chrysostom and St. Nikon.